

Versie: Sept 1999

M e e s t e r l i j k e v e r w a n t s c h a p :

schoolmeestergeslachten in de Meierij in de 17e en 18e eeuw

Louk Box*

Recente historische studies over dorpsonderwijs in de Meierij van 's-Hertogenbosch verschaffen inzicht in de relatie tussen katholieken en protestanten na de Tachtigjarige oorlog. Door een koppeling met genealogische studies kunnen verwantschappelijke factoren worden belicht. Dit geldt met name bij de studie van het dorpsonderwijs in de Meierij, waar benoemingen plaatsvonden binnen een hecht netwerk van verwantschapsrelaties. De geschiedenis van het geslacht Box uit Heeze is indicatief: in vier generaties waren er 23 dorpsonderwijzers van die naam, dan wel via huwelijken met schoolmeestersgeslachten als Campens, Dankers, Ente, Fabri, Geene, Roessingh, Sauvée en Zijnen.

Recent materiaal: een schat in de schaduw

De onderwijsgeschiedenis van Noord-Brabant en de Meierij is in toenemende mate onderwerp van onderzoek. Het belang is onder andere gelegen in de protestantse dominantie in het onderwijs na 1648, door sommigen betiteld als een 'beschavingsoffensief'. Anderen zien in deze dominantie juist uitsluiting en daardoor achterstelling van Brabantse katholieken. Hoe het ook zij, de onderwijsgeschiedenis van Brabant geeft inzicht in de verhoudingen tussen de twee gezindten en de daaraan gerelateerde sociale verhoudingen.

Met de verschijning van *De dorpschool in de Meierij van 's-Hertogenbosch van 1648 tot 1795* door Henk Roosenboom, is een schat aan gegevens bijeengebracht. Geïnspireerd door werk van De Booy¹ stelt hij zich de vraag welke de oorzaken kunnen zijn geweest van de betrekkelijk lage lees- en schrijfvaardigheid in Noord-Brabant, met name onder katholieken. De centrale vraag is "of de lage score van katholieken [...] wellicht mede veroorzaakt werd door het calvinistisch onderwijssysteem."² Roosenboom geeft een uiterst genuanceerd antwoord op deze vraag. Hij concludeert in feite dat er sprake was van een symbiose tussen protestantse schoolmeesters en hun (overwegend) katholieke dorpsgenoten³. Drie factoren speelden hierin mee.

Allereerst slaagde de gereformeerde "kerk er niet in het volksonderwijs in de Meierij volledig in haar greep te krijgen."⁴ Dit hing samen met het feit dat de centrale overheid, in casu de Raad van State, de benoemingen verrichtte, waardoor zowel de classis in Den Bosch als de lokale overheid weinig invloed uitoefende. Dit betekende dat de uitgesproken calvinistische denkbeelden van de classis geen doorslag konden geven in de vorming van een mogelijk onderwijssysteem.

Ten tweede was er sprake van een gemengd onderwijssysteem, waarbij katholieke bijscholen ontstonden en in sommige gevallen zogenaamde paapse school- of substituutmeesters werden aangesteld. Een derde en de belangrijkste reden: er was sprake van een zekere autonomie van de schoolmeester in het dorp, zeker ten aanzien van de predikanten en de door hen beoogde calvinisering. Veel meesters blijken aldus een *modus vivendi* of acculturatie met hun dorpsgenoten te hebben gevonden. Dit blijkt uit het betrekkelijk kleine aantal conflicten tussen meesters en dorpelingen en de heftigheid van conflicten met predikanten⁵. Predikanten leefden over het algemeen betrekkelijk geïsoleerd in de dorpsgemeenschap⁶. Roosenboom concludeert dan ook dat het volksonderwijs "een positieve invloed [had] op het proces van acculturatie tussen katholieken en gereformeerden in de Meierij. Het onderwijs in lezen en schrijven was de facto ondergeschikt aan deze doelstelling."⁷

Kennelijk gaat Roosenboom ervan uit dat het dorpsonderwijs hoofdzakelijk gegeven werd door gereformeerde meesters die van buiten het dorp kwamen⁸. Gechargeerd gesteld: er zou na 1648 sprake zijn geweest van een opgelegd calvinistisch onderwijssysteem, dat werd uitgedragen door allochtone schoolmeesters. Dit nu is de vraag. Het blijkt namelijk dat de schoolmeesters deels uit de streek zelf kwamen. Hoewel Roosenboom op diverse plaatsen verwijst naar de lokale achtergrond van bepaalde meesters, analyseert hij niet stelselmatig hun afkomst.⁹ Dit lag wel voor de hand, gezien de door hem gesignaleerde verwantschappelijke relaties tussen de schoolmeesters. Zo kon het ambt aan een zoon worden overgedragen¹⁰. In sommige gevallen gaf de Raad van State hieraan zelfs de voorkeur, om in het levensonderhoud van een weduwe en moeder te voorzien. Voor predikanten is het bestaan van Brabantse 'dynastieën' bewezen. Van Lieburg¹¹ merkt op dat gereformeerde families in Oost Brabant "door huwelijken aan elkaar geliëerd" waren. Van de 78 predikanten die Van Lieburg vond in de Classis Peel- en Kempenland, waren er liefst 60 predikantszonen¹². Over het algemeen bestond er dus een uitgesproken familiebewustzijn onder gereformeerde geslachten in de Meierij, dat generaties overspande¹³. Indien verwantschappelijke relaties van groot belang waren, is dit op zijn minst een factor die beschouwd moet worden. Indien verder valt aan te tonen dat de relaties een netwerk vormden van verwante inheemse families, geldt dit a fortiori. Ik meen dat dit kan op grond van genealogisch onderzoek. Met andere woorden: er staat nog een schat aan gegevens in de schaduw.

Probleem: geen koppeling met genealogie

De relatie tussen professionele geschiedschrijving en genealogie is lange tijd problematisch geweest. Enerzijds bestaat er de wens van genealogen om voor vol te worden aangezien en bij te dragen aan een wetenschap die geen 'hulpwetenschap' van de geschiedenis wil zijn¹⁴. Anderzijds is genealogie hoofdzakelijk een activiteit van amateurs¹⁵. De vraag is daarmee hoe de relatie gelegd wordt tussen een wetenschap en een vrije-tijdsbezigheid. De historicus is wellicht beducht voor het stigma om zich in te laten met het werk van amateurs. De amateur werkt vaak zonder professionele binding en rapporteert onvoldoende¹⁶.

Het werk waarover dit artikel rapporteert is enerzijds gebaseerd op hoogwaardig historisch onderzoek (zoals dat van Roosenboom), dat een betrouwbaar historisch kader verschaft. Het is anderzijds gebaseerd op het monnikenwerk van een amateur historicus met een ongehoorde streekkennis (A.F.N. van Asten) en van genealogen die het noodzakelijk detail verschaffen. Het interessante van het wetenschappelijke werk in kwestie is, dat het niet voorbij gaat aan genealogische of amateur-historische publicaties. Roosenboom verwijst naar het werk van amateur-historici of van genealogen¹⁷. Het probleem is dat er onvoldoende verband wordt gelegd tussen dit materiaal en het overige. Het genealogisch materiaal dat betrekking heeft op de schoolmeesters is immers beschikbaar in publicaties en in officiële- of particuliere archieven¹⁸.

Aan de hand van dit materiaal wil ik aantonen dat juist in het geval van het dorpsonderwijs in de Meierij in de periode van de zeventiende en de achttiende eeuw verwantschapsrelaties een grote rol hebben gespeeld in de symbiose tussen protestantse elite en katholieke dorpingen. Tevens, dat de basis van die elite niet uitsluitend geïmporteerd werd in 1648, maar reeds bestond. Het geslacht Box uit Heeze is een voorbeeld; vervolgonderzoek zal moeten aantonen in hoeverre dit geslacht representatief is voor een grotere groep.

Casus: het schoolmeestersgeslacht Box uit Heeze

Tussen 1648 en 1800 werkten tien schoolmeesters met de naam Box in de Meierij van Den Bosch. Zij waren allen afstammelingen van 'de ketter' Anthonis Jansen Box, die tegen het eind van de zestiende eeuw werd geboren in Heeze en stierf tussen 1651 en 1654. Naast die tien mannelijke nakomelingen van Anthonis, waren er nog eens elf schoolmeesters gehuwd met zijn (klein)dochters plus twee schoolmeesters die voortkwamen uit deze huwelijken. Alles bij elkaar: drieëntwintig schoolmeesters in een periode van ongeveer honderdvijftig jaar.

Op het totaal van het aantal meesters in de Meierij is dit niet veel. Roosenboom telt 762 schoolmeesters in 117 standplaatsen¹⁹. Het betreft dus maar 3 procent van het

totaal en kan dus worden afgedaan als een onbetekenend aantal. Een frequentieverdeling van Roosenbooms gegevens toont echter aan dat de naam Box (of Bocx) veel voorkomt (Fig.1).

Figuur 1 Frequentieverdeling benoemingen gereformeerde dorpsschoolmeesters in de Meierij (per geslachtsnaam die 9 maal of meer voorkwam, 1648 - 1795)

<i>Naam</i>	<i>Frequentie</i>
Zijnen/Sijnen	19
Bo(c)x	15
Ravesteijn	14
Ente	14
Bel	11
Cort	10
Mans	10
Dan(c)kers/Dan(c)kaerts	9
Overigen	776
Totaal benoemingen	878

Bron: Roosenboom, *De dorpsschool*, Bijlage 2

Het blijkt dat drie namen relatief veel voorkomen: Box, Ravesteijn en Zijnen (of Sijnen). De meeste namen komen slechts enkele malen voor. Dit kan een indicatie zijn van een grote verscheidenheid. Het betreft hier uitdrukkelijk een frequentieverdeling van benoemingen in diverse standplaatsen op geslachtsnaam. Dit betekent, dat bij voorbeeld dertien maal de naam Box werd geteld. Hierboven bleek uit het genealogisch onderzoek dat er tien naamdragers waren, hetgeen betekent dat gemiddeld er 15 : 10 ofwel 1,5 benoemingen per naamdrager waren. Benoemingen werden in principe voor het leven gedaan. Sommige duurden echter een jaar of

minder (zoals te Heeze voor de reeds genoemde Jan Anthonis Box in 1648); andere duurden tientallen jaren (zoals te Leende voor dezelfde Jan Anthonis Box van 1648 tot 1700). In het geval van de benoemingen onder het geslacht Box waren deze betrekkelijk lang van duur.

Benoemingen en verwantschap

Benoemingen waren niet alleen voor het leven, ze waren in de praktijk vaak erfelijk. Neem het geval van genoemde Jan Anthonis Box, die werd opgevolgd in 1700 door zijn zoon Anthonis. Deze werd weer opgevolgd door diens zoon Hendrik in 1722, die op zijn beurt bleef tot 1758. In feite betekende dit dat in Leende leden van één schoolmeestersgeslacht gedurende meer dan een eeuw les gaven. In Heeze werd Jan Anthonis opgevolgd door zijn broer Nicolaas, die op zijn beurt werd opgevolgd door diens zoon Willem in 1687. Deze werd echter ontslagen en vertrok naar Rotterdam. Daarmee was de lijn afgesloten.

Een soortgelijke vererving van het ambt deed zich voor in Schijndel, waar drie Roessinghs les gaven tussen 1656 en 1729; ook in Stiphout waar vier Van Gennips elkaar opvolgden tussen 1679 en 1729. Een soortgelijke situatie deed zich voor in Eindhoven (vier Verschoors tussen 1719 en 1796), Asten (vier Sauvés tussen 1649 en 1718), en Nuenen (vier Cleenes tussen 1674 en 1736).

De benoemingen waren echter niet slechts erfelijk gestructureerd binnen standplaatsen, het is waarschijnlijk dat bepaalde families de benoemingen beïnvloedden tussen standplaatsen. Neem het geval van de Zijnen, die slechts één benoeming via directe vererving kregen. Niettemin behoorden ze tot de top drie van het aantal benoemingen in Figuur 1. Hoewel het genealogisch onderzoek nog uitsluitend moet geven, is het wel duidelijk dat er sprake is van een schoolmeestersgeslacht zoals dat van Box²⁰.

Nicolaas Jansen Zijnen huwde Hendrickske Danckers, die hoogstwaarschijnlijk verwant was aan een aantal schoolmeesters in de Meierij. Uit dit huwelijk kwamen onder andere drie schoolmeesters voort, van wie er zeker één weer huwde met een verwante van een schoolmeester (De Five). Een andere kreeg een dochter, die huwde met een schoolmeester (Box) en op haar beurt een dochter kreeg die een schoolmeester huwde (Geene).

Tenslotte was er nog het netwerk van pseudo-verwantschap via doopgetuigen, waardoor de relaties werden versterkt. Zo was een dochter en vrouw van een schoolmeester (Maria Jans Box, vrouw van Peter Dankers) de doopgetuige voor schoolmeestersdochter Anna Zijnen. Het benoemingenbeleid van en voor de familie Zijnen liep dus via andere contacten en verwantschappen. Hoe kwamen ze aan deze contacten?

Worteling

Het antwoord op de vraag naar de sociale contacten van deze twee families Box en Zijnen is eenvoudig: ze kwamen uit de streek. De familie Box woonde sinds generaties in Heeze, aan De Ven. Ze ontleenden hun naam aan een toponiem, de Boxhorck, die waarschijnlijk niet ver gelegen heeft van de Sint Jobskapel in Heeze. Dit blijkt uit de toenamen van de generaties in de 16e eeuw en de verwijzing naar

bezit of vestiging in de Boxhorck.²¹

De stamvader was Jan Claeus, die in Heeze woonde in de vroege vijftiende eeuw. Zijn zoon Jan Jan Claeus woonde aldaar in Die Elswinkel. Diens zoon Claeus Jan Claeus, vóór 1499 geboren in Heeze, woonde er tot na 1553. Met diens zoon Henric en diens kleinzoon Anthonis komt de bijnaam Box in de familie. Anthonis woonde aan de Ven en overleed er voor 1585.²²

De familie was niet slechts geworteld in Heeze, ze had er ook een zeker aanzien. Het waren waarschijnlijk eigengeërfde boeren, die nauw betrokken waren bij koop en verkoop van stukken land of van cijzen. Jan Anthonis Box (1544 - na 1614) woonde aan de Ven en kocht diverse stukken land; zijn zoon Anthonis Jansen Box werd landmeter en was schepen van het dorp.²³ Met andere woorden: het is onjuist om te veronderstellen dat het schoolmeesters-geslacht Box 'geïmporteerd' was. Hetzelfde geldt voor het geslacht Zijnen of Sijnen, dat hoogstwaarschijnlijk een soortgelijke achtergrond in Heeze had.²⁴

Anthonis Jansen Box: een ketter bekeerd?

Hoe belangrijk 1648 ook geweest moge zijn in de definitieve vestiging van het gezag van de Staten-Generaal in de Generaliteitslanden, het was in het totale proces van wat Roosenboom calvinisering noemt, slechts een fase. In feite hadden protestantse ideeën reeds lang voor die datum hun intrede gedaan, zoals Meindersma al in 1910 heeft betoogd. Reeds in de zestiende, maar zeker in de zeventiende eeuw was in de Meierij een strijd gaande tussen het 'roomse' en het 'ketterse' gedachtegoed. De godsdienstige twisten op het platteland van de Meierij vóór 1648, zijn van wezenlijk belang. Dit was zeker het geval voor Anthonis (Tonys of Theunis) Jansen Box en zijn schoolmeesterlijke nazaten.

Als aanzienlijk lid van de Heezer gemeenschap werd Tonys protestant in het begin van de eeuw, keerde terug tot het katholicisme in 1627 en werd weer protestant tegen het eind van zijn leven, rond 1648. Zijn leven toont de spanning tussen noordelijke en zuidelijke Nederlanden, tussen calvinisme en katholicisme, maar ook tussen de noodzaak van broodwinning en de implicaties voor een geloof. Zijn geboortedatum is onbekend en kunnen we slechts schatten op grond van andere gegevens. We weten bijvoorbeeld dat hij in 1611 een rechtszaak aanspande tegen zijn halfzus. Hij moet toen meerderjarig geweest zijn, want hij voerde de zaak onder eigen naam. Dit betekent dat hij vóór of in 1585 geboren moet zijn. Zijn eerste zoon werd in 1608 geboren en dat zou betekend hebben dat Tonys op dat moment 23 jaar oud was. Ik schat zijn geboortjaar daarom tussen 1580 en 1585.

Volwassene: bezit, gezin, beroep

De eerste berichten in de schepenboeken²⁵ van Heeze en Leende over een Anthonis (hij noemt zichzelf Tonys) Janssen Box komen pas voor in 1621; hij moet toen in de 30 geweest zijn. Het is duidelijk dat Tonys in staat was om land te kopen, zoals zijn vader dat deed.

Hij moet voor 1608 in het huwelijk getreden zijn met Elske Hendricx d'Jintis. Het is mogelijk dat hij haar in Heeze leerde kennen, maar het kan ook elders geweest zijn, omdat hij tijdens zijn opleiding buiten het dorp is geweest. Dit wordt des te waarschijnlijker als we zijn brieven lezen. Daaruit blijkt een grote belesenheid op godsdienstig, maar ook op historisch terrein.

Hun eerste zoon, de latere schoolmeester Jan Anthonis, werd te Heeze geboren in 1608 en hun tweede (later ook schoolmeester) Claes Tonis in 1615. Dit betekent dat Tonys en Elske in Heeze hebben gewoond tot 1615, of mogelijk een jaar later. Ze kregen ook vijf dochters.

Het beeld ontstaat van een betrekkelijk welgesteld en gezien man. Dit wordt bevestigd door documenten uit die tijd. H.J.Allard²⁶ beschreef hem als zijnde "landmeter van beroep, een hoogst aanzienlijk man onder de zijnen, ... eertijds in 't katholiek geloof opgevoed, doch had later, naar 't schijnt met geheel zijne familie, de hervorming omhelsd."

Het is niet duidelijk wanneer Tonys protestant werd. Ik vermoed dat het voor 1608 is geweest, mogelijk rond de tijd van zijn huwelijk. Tegen 1623 had hij reeds bekendheid als protestant. Hij kende Dominee Theodorus Groen, een Heusdenaar die in 1623 in Vlijmen bij Den Bosch werd aangesteld. Groen publiceerde over oudheidkundige en andere onderwerpen, waaronder een beschrijving van de stad Maastricht. Daar werd hij in 1639 beroepen en werkte er tot zijn dood in 1654. Bax²⁷ noemt hem een 'geoeffend controversist', die door niemand minder dan Voetius werd 'geprezen als iemand met veel kennis van de Roomsche schrijvers en gedachten'. Hij was overtuigd anti-katholiek en de titels van zijn boeken liegen er niet om, zoals een werk uit 1642 **Naaktheid en schande der Roomsche Kerk**. Via Groen kende Tonys het werk van de genoemde Voetius, een rechtzinnig predikant uit hetzelfde Heusden en later beroepen naar Utrecht. Hij was een man die grote invloed uitoefende in de eerste helft van de zeventiende eeuw en zelfs de onderhandelingen over de vrede met Spanje kon beïnvloeden. Tonys stond in direct contact met Voetius²⁸. We mogen dus aannemen dat Tonys tot de 'preciezen' behoorde en een orthodox protestantisme beleed. Groen raadde hem onder andere aan om de bemiddeling te verzoeken van Michiel van Ophoven, Bisschop van Den Bosch²⁹. Dit hing samen met een verzoek tot teruggave van zijn boeken en geschriften, die bij een huiszoeking in Den Bosch waren ontvreemd.

Het contact met Groen was niet vrijblijvend. Franciscus Donschot (of: Van den Eijnde)³⁰, pastoor te Heeze tussen 1622 en 1627, schrijft in 1627 een brief aan genoemde Bossche bisschop Michiel van Ophoven over Tonys. Donschot meldt dat Groen 'om hem andermaal tot ketterij en naar Holland te lokken, beloofde hij dat Antonius in vele dorpen landmeter werd.' Een dergelijke aanstelling was hard nodig.

Tonys had zijn geboortedorp Heeze moeten verlaten en verdiende tussen 1616 en 1623 zijn brood in Den Bosch als kleine neringdoende, waar hij in zijn eigen woorden een "cleyne coophandel met ... karre gedreven" heeft³¹.

We mogen aannemen dat hij ook goede betrekkingen onderhield met katholieke geestelijken, zoals pastoor Jan van Gerwen. Van Gerwen³² was waarschijnlijk in Heeze geboren en studeerde godgeleerdheid in Leuven. Beiden hadden een belangstelling in oudheidkundige onderwerpen, in het onderwijs en mogelijk in een vergelijk tussen hun twee religies³³.

Tonys was dus een belangrijk man voor beide groeperingen. Voor de protestanten vormde hij een gewaardeerde schakel in het katholieke zuiden, voor de katholieken was het zaak om deze invloedrijke man zo snel mogelijk weer te bekeren. Maar beide partijen waren ook van belang voor Tonys, aangezien zijn broodwinning afhankelijk was van een goede band met de autoriteiten. Op lokaal niveau moest hij daartoe de bestuurders van Heeze te vriend houden, op regionaal niveau het Hof van Brabant en de bisschop van Den Bosch, en op nog hoger niveau de koning te Brussel (wanneer Heeze door Spanje bezet wordt) of de Staten Generaal te Den Haag (wanneer het weer bezet wordt door de prins)³⁴.

Nering of bekering?

Uit de periode 1623 tot 1627 is een briefwisseling bewaard over het denken en doen van Tonys, met name op het godsdienstig vlak.³⁵ Uit een verklaring³⁶ van pastoor Antonis Ercken (in Heeze tussen 1613 en 1620) blijkt dat Tonys 'een geexcommunicerde notare publyckque heretycque' was, die belastingen inde en de ketterse zaak zou dienen. Er bestaat ook een antwoord van Box op die kritiek, dat iets toont van zijn karakter. Hij was door de schepenen van Heeze en Leende gevraagd om borgmeester te worden en daarmee een aanzienlijke financiële verantwoordelijkheid op zich te nemen.

Diezelfde schepenen hadden hem op grond van pastoor Ercken's verklaring een jaar of tien eerder bij de hogere autoriteiten aangeklaagd wegens genoemde ketterijen, waardoor hij zijn aanstelling als landmeter verloor en ook de genoemde belastingen (maalrechten of "maelteekenen") niet meer mocht innen in Heeze en Leende. Tonys gaat zo ver dat er een aanslag op zijn leven zou zijn beraamd, onder anderen door de pastoor van Leende. De beschuldiging was zwaar genoeg om hem in 1627 in het gevang te zetten in Eindhoven op grond van ketterij.

Op 1 april 1627 dringt Graaf de Warfusée aan op zijn spoedige veroordeling, opdat "des actions si mauvaits et scandaleuses ne demeurent impunis"³⁷. In de gevangenis ontving Tonys bezoek van een 'religieus der Orde van premonstreit'³⁸ Nicolaus Ossius (van Os), die hem onder druk zet en erin slaagt om reeds op 12 april Tonys te bekeren. De autoriteiten zetten haast achter de zaak, want drie dagen later wordt een Koninklijk Besluit te Brussel genomen inzake Tonys' invrijheidstelling.

Namens de bisschop, die door zijn grote inzet voor het geloof uitstekend stond

aangeschreven bij het Hof in Brussel, werd op 21 april een verklaring opgesteld waaruit blijkt dat de straf werd opgeschort. Hij werd vrijgelaten op voorwaarde *dat hij hem terstondt sal vertrecken naer Hees ende aldaer binne de vrijhey sonder te moghen buyten de limieten der selven plaetsen te gaen.*³⁹ Hij wordt aangeraden vooral goed contact te houden met de pastoor.

Pastoor Franciscus Donschot is zielsgelukkig. Al op 14 mei kan hij zijn Bisschop meedelen dat "*in omnibus bene morigerum et catholicum exhibere*", ofwel: dat hij zich in alles goed onderdanig en katholiek gedraagt. De dorpspastoor meent dat aanvankelijk de bekering van Tonys voor onmogelijk werd gehouden en dat verschillende weddenschappen waren aangegaan, niet alleen in Heeze, maar zelfs in Keulen. Wellicht moet deze lof vooral gezien worden in het licht van het slot van deze brief. Daar raken de belangen van kerk en wereld elkaar - van nering en bekering:

*Er blijft dus niets meer te wenschen over dan [...] dat het uw Hoogerwaarde gelieve hem aan 't Hof van Brussel aan te bevelen, opdat hem de macht worde verleend van hier overal in den omtrek zijne landmeetkunde uit te oefenen. Dat zal hoogst nuttig zijn voor het vaderland hier, wijl het geen landmeter bezit, en hoogst heilzaam voor Antonius, die anders zal genoodzaakt worden in 't gevaarlijk gezelschap van voerlieden te leven en om te gaan in verschillende, ook besmette streken.*⁴⁰

De bekeerde bekeerd?

Uit de schepenboeken⁴¹ blijkt dat Tonys in 1628 al weer tot borgmeester uit De Ven werd benoemd. Dit betekende dat in een periode die gekenmerkt werd door grote spanning en zelfs gevangenschap, hij toch tot verantwoordelijke functies in zijn dorp werd benoemd, of gedwongen werd deze benoemingen te aanvaarden.

We weten niet wanneer Tonys zijn nering terug kreeg, wel wanneer hij zijn bekering terugdraaide. Dat was op zijn laatst vijf jaar later, in 1633, toen op 21 december in de kerkenraadsacta van Den Bosch gewag werd gemaakt van Tonys' verzoek "*dat de dorpen Hees ende Leende met een predicant mochten worden versien, alsoo het merkelyc ghetal (welcke hy ooc met haer naemen uitdruckt) vande toehoorders*". De Bossche broeders toonden zich verheugd met het verzoek en leggen het voor aan de Staten-Generaal. Kennelijk zat er geen schot in de zaak, want twee maanden later werd het verzoek herhaald en in maart 1635 nogmaals. De Staten-Generaal hebben dan wel toegestemd, maar de kerkenraad heeft de plaats nog niet kunnen vervullen. Door de oorlogstoestand kwam het er echter niet van en moest de gemeente in Heeze wachten tot de Vrede van Munster.

Over de latere periode in Tonys' leven weten we niet veel. Na de Vrede van Munster treedt hij weer in de plaatselijke politiek. Hij wordt schepen van Heeze op 7 juni 1651, nadat hij al eens de eed gedaan had in het jaar ervoor. Hij werd in 1651 en het jaar erop gekozen als president van de schepenen⁴². Een sterfdatum is niet bekend.

Wel weten we dat hij voor 7 mei 1653 overleden moet zijn, want toen werd een erfenis van zijn schoonvader verdeeld en leefde hij niet meer⁴³. Hij zou dan ongeveer zeventig jaar geworden zijn.

Al met al speelde Tonys een belangrijke rol in de vestiging van het protestantisme in Heeze, mede door zijn contacten met vooraanstaande predikanten als Voetius. Hoewel bekeerd in 1627, blijkt hij geen moeite te hebben gehad met zijn wederbekering tot het protestantisme enkele jaren later. Al snel werd hij weer de leider van de protestanten in het dorp en daarmee de grondlegger van de gemeente, die pas na het eind van de Tachtigjarige Oorlog geformaliseerd werd.

Anthonis: hij gaf vorm aan de kleine hervormde gemeente van Heeze, die tot in het begin van de twintigste eeuw kon blijven bestaan in een katholieke omgeving. Ook de man die als stamvader van een protestants geslacht in de Meierij kan worden beschouwd dat via een uitgebreid netwerk van verwantschap banden onderhield met andere schoolmeestersgeslachten in de Meierij en daarbuiten.

Een netwerk van verwantschap

Door het werk van Roosenboom wordt de formele structuur van schoolmeestersbenoemingen duidelijk. Door het aanvullend genealogisch onderzoek wordt de achterliggende verwantschappelijke structuur helderder. Dit werd hiervoor al aangetoond voor de relaties tussen de families Box en Zijnen. Maar het gaat nog verder. De familie Box onderhield in het eind van de zeventiende eeuw een verwantschappelijk netwerk waarin een flink aantal schoolmeestersgeslachten waren opgenomen via huwelijk of peetouderschap (door doopgetuigenis).

Het netwerk van huwelijk en verwantschap is aangegeven in Figuur 2. Daaruit blijkt dat de nazaten van Tonys Box verwant waren aan de volgende geslachten (een asterisk* geeft aan dat het een schoolmeester betreft):

- Campens/Kampers (via het huwelijk van Agneta Box met Zacharias Kampers*)
- Danckaerts of Dankers (via het huwelijk van Maria Jans Box met Peter Hendrick Danckaerts* en via diens tweede huwelijk met haar nicht Elisabeth Verhoeven)
- Van Duijm (via het huwelijk van Elske Jans Box met Cornelis van Duijm*)
- Fabri (via het huwelijk tussen Jenneke Jans Box met Laurens Fabri en daarmee met een nakomeling van 'Geuze Els'⁴⁴)
- Geene (via het huwelijk van Petronella Balthasars Box met Joachim Geene*)
- Pluym (via het huwelijk van Geertruij Jans Box met Baltus Pluijm*)
- Roessingh (via het huwelijk van Elisabeth Claes Box met Elias Roessingh*)
- Sauvée (via het huwelijk van Ida Anthonis Box met Daniel Sauvée*)
- Souwen (via het huwelijk van Christina Claes Box met Gloudij Anthonissen Souwen*, schoolmeester te Werkendam)
- Zijnen (via het huwelijk van Balthasar Anthonis Box* met Hendrina Zijnen; en via het huwelijk van Catharina Willems Box met Jacobus Zijnen*)

Daarnaast waren er nog de relaties via doopgetuigen. Hierover is minder bekend, maar ze bevestigen het bovenstaande beeld. Ik gaf al aan dat de families Zijnen en Box dergelijke relaties onderhielden. Maria Jans Box, de eerste vrouw van meester Peter Danckaerts, was doopgetuige van Anna Zijnen, meester Nicolaas dochter. De doopgetuige van haar broer, de latere meester Martinus Zijnen was Elisabeth Verhoeven, de tweede vrouw van Peter Danckaerts en dochter van Christina Tonys Box. Margaretha ("Grietje") Box (de vrouw van meester Anthonis te Leende) was doopgetuige van haar kleinzoon, Isaac Sauvée.

Verder genealogisch onderzoek kan aantonen in hoeverre ook andere schoolmeestersgeslachten via dergelijke relaties zijn verbonden.

Nog enkele opmerkingen betreffende de drie vormen van verwantschapsrelaties: afstamming, huwelijk of peetouderschap. Het valt op dat:

- de grootste uitbreiding van het aantal benoemingen plaats vond onder de kleinkinderen van stamvader Tonys; slechts twee van de vier benoemingen onder de kleinzonen waren 'erfelijk'
- de kleindochters in trek bleken als huwelijkspartners voor schoolmeesters; een aantal huwden in geslachten die betrekkelijk veel schoolmeesters in de Meierij voortbrachten (zie de namen in Fig. 1).
- één familie tot vier generaties schoolmeesters in de Meierij leverde (Box/Geene).

Al met al is het duidelijk dat in dit geval gesproken kan worden van een inheems schoolmeestersgeslacht (Box), verbonden met andere Brabantse schoolmeestersgeslachten (Zijnen⁴⁵, Fabri⁴⁶ en Ente⁴⁷), dat voortkwam uit een plaatselijke protestantse gemeenschap (te Heeze). Door deze worteling hadden de vertegenwoordigers wellicht betere relaties met de plaatselijke bevolking dan anderen.⁴⁸

4. Discussie: noodzaak van koppeling

Wat levert deze analyse op? Het geeft een aanvulling op de gegevens en de analyse van Roosenboom. De genealogische gegevens krijgen hun relevantie door inpassing in het sociaal-historische kader dat Roosenboom verschaft. Genealogie functioneert daarmee, zoals gezegd, als hulpwetenschap aangezien zij een relevante bijdrage kan leveren aan een beter begrip van de situatie in de Meierij in de zeventiende en achttiende eeuw.

Allereerst konden we aantonen dat er niet uitsluitend sprake was van een uitheems beschavingsoffensief, uitgevoerd door allochtone schoolmeesters. In feite ging het om een politiek-godsdienstige strijd die mede door inheemse schoolmeesters werd gevoerd. De biografie van Tonys Janssen Box maakt dit duidelijk. Hij stond in nauw

contact met beide godsdienstige partijen en gebruikte deze positie, zoals hij op zijn beurt gebruikt werd door die partijen.

Ten tweede hebben we een netwerk van verwantschappelijke relaties blootgelegd. Dit bleef impliciet in het werk van Roosenboom; het kan echter een extra reden zijn waarom er in bepaalde dorpen weinig conflict bestond tussen schoolmeesters en dorpelingen. De schoolmeesters werden immers niet uitsluitend gezien als uitheemsers, maar spraken vaak dezelfde taal. Dit is mogelijk minder het geval voor de predikanten, al valt op dat juist in Oost Brabant betrekkelijk veel predikanten van lokale origine waren⁴⁹.

In de genoemde gevallen was er dus geen noodzaak van meer integratie van de schoolmeesters in dorpsgemeenschappen (zoals gesteld door Roosenboom)⁵⁰, aangezien de meesters daaruit zelf voortkwamen of geparenteerd waren aan inwoners uit dorpen in de Meierij.

Ten derde verschaft de koppeling met genealogische gegevens inzicht in feitelijke ambtserving en benoemingenbeïnvloeding. In sommige gevallen was immers de naam van een schoolmeester dezelfde als die van een ander (zoals bij Willem Box), maar betreft het twee personen. In andere gevallen werden twee verschillende geslachtsnamen gebruikt, die echter hetzelfde geslacht betreffen (zoals bij Dan(c)kaa/erts/Dankers). In weer andere gevallen bestaat er wel verwantschap, maar is dit niet duidelijk op grond van de naam alleen (verwantschap Geene met Box en Zijnen). Het is zeer wel mogelijk dat inheemse schoolmeestersdochters een aantrekkelijke partij vormden voor uitheemse aspirant schoolmeesters.

Ten slotte is het wellicht mogelijk om tot een typologie van schoolmeesters te komen op grond van hun afkomst. In dit artikel heb ik vooral het *inheemse* karakter benadrukt van enkele geslachten. Daarnaast zijn er de *aangetrouwden* en ten slotte de *uitheemsers*. Het ware interessant om na te gaan hoe de diverse typen zich vestigden in de dorpen en zich verhielden tot hun leerlingen en de overige dorpelingen.

5. Conclusie: verwant meesterschap?

Er is één deel van de probleemstelling van Roosenboom dat ik niet besprak. De centrale vraag die hij wilde beantwoorden was: "of de lage score van katholieken [...] wellicht mede veroorzaakt werd door het calvinistisch onderwijssysteem."⁵¹ Ik kan slechts een kanttekening plaatsen bij deze vraag op grond van de bovenstaande gegevens en hun analyse. In het geval van de Meierij kunnen we ons afvragen of men wel van één 'calvinistisch onderwijssysteem' kan spreken. Er was eerder sprake van een maatschappelijke strijd in de Meierij tussen twee gezindten die reeds voor 1648 begon en die in een eigenaardig compromis is geëindigd. Indien mijn analyse juist is, blijkt dat een deel van de schoolmeesters inheems was en dus goed op de hoogte van plaatselijke verhoudingen en gebruiken. Het is dus maar zeer de vraag of er één opgelegd 'calvinistisch onderwijsstelsel' bestond in de Meierij. Mogelijk is er een zekere diversiteit geweest, mede afhankelijk van de mate waarin de schoolmeesters een plaatselijke achtergrond hadden. Nader onderzoek zal moeten aantonen of deze inschatting juist is. In plaats van één opgelegd calvinistisch onderwijsstelsel was dan eerder sprake van een geleidelijke aanpassing tussen een minderheid van gereformeerde schoolmeesters en de meerderheid van rooms katholieke dorpelingen.⁵² Dat deze minderheid zich heeft kunnen handhaven, is mogelijk mede te herleiden tot sterke invloednetwerken onder hen. Vanuit een genealogisch standpunt was er sprake van een meesterlijk stelsel van verwantschap, of - zo men wenst - een stelsel van verwant meesterschap.

* Louk Box (louk@ecdpm.org) dankt H.Roosenboom en de redactie van *Brabants Heem* voor opmerkingen op een eerdere versie van dit artikel. De meeste dank is de auteur verschuldigd aan die noeste streek-historicus, wijlen de heer A.F.N van Asten.

Literatuur

- Allard, H.J. (1876) "Antonis Janssen Box (1627) in : *Volksalmanak voor Nederlandsche Katholieken*: 175-184
- Asten, A.F.N. van (1974) "Problemen rond dorpsbestuur en onderwijs te Heeze" *Heemkroniek* 12: 57-63
- Bax, W. (1932) *Herdenboek der Nederlandsche Hervormde Gemeente van Maastricht 1632-1932* Maastricht
- Booy, E.P. de (1977) *De weldaet der scholen. Het plattelandsonderwijs in de provincie Utrecht van 1580 tot het begin der negentiende eeuw*, Utrecht
- Coenen, J.C.G.W. (1979) *Het dorpsbestuur van Geldrop. Dorpsbestuur in de 17e en 18e eeuw*, Geldrop
- Coenen, J.C.G.W. (1989) "De Heerlijkheid Heeze-Leende-Zesgehuchten door de eeuwen heen" in: *Heemkronijk* 25 (2/3):114-131.
- Dudok van Heel, S.A.C. (1969) "Vragen en antwoorden: Box" *De Nederlandsche Leeuw* 86 (1): 19-27
- Egmond, J. van (1984) "De Leidse Familie Ente uit Belle (Bailleuil) (16e en 17e eeuw)", *Gens Nostra* 39 (1984) 6: 197-213
- Huussen Jr., A.H. (1995) "Genealogie en geschiedschrijving" *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 49: 50 - 64
- Israel, J. (1995) *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall 1477 - 1806* Oxford
- Kooistra-Kruyf, M en C.S.Smit (1990) "Schoolmeesters in de Generaliteitslanden (2)" *Genealogisch Tijdschrift voor Oost Brabant* 5 (4): 193 - 196; zie ook: "Vervolg", *Idem* 1991 (6) 1: 27 - 30
- Leget-Kuylen, P.L. en J.N.Leget (1989) "Schoolmeesters in de Generaliteitslanden" *Genealogisch Tijdschrift voor Oost Brabant* 4 (3): 129-134
- Lieburg, F.A. van (1996) *Profeten en hun vaderland: De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816* Amsterdam (Diss. Vrije Universiteit)
- Meindersma, W. (1910) "Pogingen tot reformatie der Meierij in de jaren 1629 en

1633" *Taxandria* 17: 71-84

Meindersma, W. (1911) *De heerlijkheid van Heeze, Leende en Zes-gehuchten*, Zaltbommel

Plomp, N. (1995) "Genealogie voor fijnproevers; verkenningen langs de grenzen van het werkterrein" *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 49: 85 - 92

Rooijackers, G. (1994) *Rituele repertoires. Volkscultuur in Oostelijk Noord-Brabant 1559-1853* Nijmegen

Roosenboom, H.Th.M (1997) *De dorpschool in de Meierij van 's-Hertogenbosch van 1648 tot 1795*, Tilburg

Schutjes, H.C (1873) *Geschiedenis van het Bisdom 's Hertogenbosch*, St. Michiels-Gestel, Deel 4

Steens Zijnen, J.W. (1957) 'Zijnen' in: Centraal Bureau voor de Genealogie *Nederland's Patriciaat* 43: 350 - 361

Vera, H.L.M. (1991) "Schoolmeesters in de Generaliteitslanden (3)" *Genealogisch Tijdschrift voor Oost Brabant* 6 (1): 37-38

Vries, W. de (1969) "Nakomelingen van de beroemde "Geuze Els", *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* 23: 66-97; 325-326

Vries, W. de (1976) "Protestantse Noord-Brabanders, met een genealogie Hanewin(c)kel" *De Brabantse Leeuw* 25: 197-231

Noten

1. Zie De Booy 1977
2. Roosenboom 1997:2
3. Idem: 281
4. Idem:279.
5. Idem:105
6. Rooijackers 1994: 197
7. Roosenboom 1997:283

8. Idem: 117
9. Roosenboom constateerde wel "dat een groot aantal schoolmeesters, die in de jaren 1648-1650 werden benoemd, van buiten de Meierij kwam" (Roosenboom, pers. comm. 29 1 1998).
10. Roosenboom 1997:93, 94, 143
11. Van Lieburg (1996:179)
12. Van Lieburg 1996: 190
13. Zie Rooijackers 1994: 190, 195; De Vries 1976 en het werk van Van Lieburg.
14. Huussen 1995: 62
15. Plomp 1995: 92
16. Plomp 1995: 86
17. Zoals Van Asten (1974) en Leget-Kuylen (1984)
18. Dudok van Heel 1969; Leget-Kuylen en Leget 1984; Kooistra-Kruijf en Smit 1990 & 1991; Vera 1991. Vooral het speurwerk van A.F.N. van Asten te Asten heeft veel waardevol materiaal opgeleverd; de heer Van Asten maakte me als eerste attent op de rol van schoolmeesters in de geschiedenis van de Meierij in het algemeen en Heeze in het bijzonder.
19. Op. cit. 1997:309
20. Voor een deelgenealogie betreffende slechts vier schoolmeesters in dit geslacht zie Steens Zijnen 1957: 350-351.
21. Zie RA Heeze R 82, fol.102 (Archief Van Asten p.942 en 956)
22. Genealogie gebaseerd op diverse gegevens uit de schepenboeken van Heeze en Leende, verzameld door A F N van Asten en verkregen via hem. Zie met name pagina's 7, 8, 908, 1170, 1982 uit zijn archief.
23. Zie Dudok van Heel 1969: 19-20
24. Zie Archief Van Asten inzake Heeze, waarin naar het geslacht Z(S)ijnen meermalen wordt verwezen vóór 1648; Zie ook Steens Zijnen: 350 die aantoont dat de stamvader een bierbrouwer te Heeze was.

25. Zie Gemeente Archief Heeze A-8-5 van 1621 (Archief Van Asten fol.1980).
26. H.J.Allard (1876:176)
27. Bax 1932:136
28. Over Voetius (1589-1676) zie Israel 1995: 444, die hem noemt als "the leading spokesman of Calvinist orthodoxy in the Republic". Zijn volgelingen waren dan ook de preciezen of "the Calvinist orthodox who rejected liberal tendencies in theology, as well as Cartesianism in science and philosophy, and championed rigorous enforcement of anti-Catholic legislation" (**Id.**: 662). Hij had belang bij goede relaties in de kleinere provincies (en Brabant), die hij mobiliseerde tegen Holland (**Id.**: 764).
29. Over Ophoven zie A.M.Frenken, "De Bossche bisschop Michaël Ophovius o.p. 1570-1637" *Bossche bijdragen* 14 (1936-1937): 15-163; zie voor de periode 1629-'31 in het bijzonder, diens "Het dagboek van Michael Ophovius 4 Augustus 1629 - einde 1631" *Bossche bijdragen* 15 (1937-1938): 1-340.
30. Zie Schutjes 1873: 105
31. Zie ook Schutjes 1873: 762 -765.
32. Schutjes 1873: 105
33. Meindersma 1911: 59-61
34. Zie Rooijackers :100-132
35. Een deel van de briefwisseling is beschikbaar in het archief Van Asten fol 1449. Een transcriptie die mij door de heer Van Asten welwillend ter beschikking werd gesteld omvat 11 brieven geschreven tussen (waarschijnlijk) 1623 en 1627 en een brief die eerder werd geschreven; de oorspronkelijke inventaris is in de vorm van 39 vellen, waarvan in het archief Van Asten er naar 7 niet wordt verwezen.
36. Van Asten 1449A:fol 5 - dit stuk moet van vóór 1620 zijn, aangezien Ercken in dat jaar werd opgevolgd (zie Meindersma 1911: 58; zie ook Schutjes 1873: 105).
37. In: Bisschoppelijk Archief 's Hertogenbosch, Dossier *Conversio Anthonis Jansen Box*; voor een transcriptie zie Archief Van Asten 1449 - fol. 22-23, waaruit de zinsnede is aangehaald [vert.: "dermate slechte en schandalige zaken niet ongestraft gaan"]. De Graaf van Warfusée behoorde tot de groep jonge edelen rond het hof in Brussel. Hij was in 1632 betrokken bij een staatsgreep die in de kiem gesmoord werd (zie Grote Spectrum Encyclopedie *Spaanse Nederlanden: 1 Algemeen*, Utrecht/Antwerpen 1978 Deel 17: 196.

38. Allard 1876: 176
39. Archief Van Asten 1449x
40. Allard 1876: 181-183
41. Archief Van Asten: 1215
42. Archief Van Asten 172, 484, 485, 0614, 0219
43. Dudok 1969:20
44. Zie: 'De protestantse familie Borchouts te Strijp' *Brabantse Leeuw* 1986, XXXV: 66
45. Zie Steens Zijnen 1957: 350-351, waaruit blijkt dat vier generaties van dit geslacht schoolmeesters waren in resp. Maarheeze, Vessem, Eersel en Asten. Zij huwden vrouwen uit de geslachten van resp. Dankers, Trompetter Peters, Beijnen en Radstak. De geslachten Dankers en Beijnen leverden ook schoolmeesters.
46. Het geslacht Fabri/de Smit/Smits was vermaard in Oost Brabant en is genealogisch beschreven door De Vries (1969).
47. Zie J van Egmond, De Leidse Familie Ente uit Belle (Bailleuil) (16e en 17e eeuw), *Gens Nostra* 39 (1984) 6: 206
48. Dit blijkt in het geval van Willem Box te Lierop, die goed bevriend was met de plaatselijke katholieke bestuurders (Rooijackers 1994: 233).
49. In het bestek van dit artikel kan niet worden ingegaan op de verwantschap-pelijke relaties tussen predikanten onderling, en met schoolmeesters (zoals bv. in het geslacht Ente). F A van Lieburg (1996: 308) wijst overigens op het feit dat in dit 'stiefgebied van de gereformeerde kerk' juist een "betrekkelijk goede produktie van predikanten" bestond. Een meerderheid van de dominees begonnen hun ambtsbediening in de eigen regio. In feite vormen de Generaliteitslanden als geheel het gebied met de *hoogste* inheemse herkomstpercentages in de periode 1650-1815 (Van Lieburg 1996: 314). Hij concludeert dan ook: "Het beeld van een dominante import verdient nuancering, in ieder geval voor het Oostbrabantse platteland van de tweede helft van de achttiende eeuw." Dit leidde mogelijk tot een "vreedzame omgang met andersgelovigen in dit gebied." (Idem: 308)
50. Op.cit.: 281
51. Op.cit.: 2

52. In een boeiende reactie op deze conclusie stelt Roosenboom dat er in feite sprake was van geleidelijke normalisering, acculturatie of accommodatie tussen katholieken en gereformeerden. De uitheemse schoolmeestersgeslachten pasten zich aan en de verschillen met inheemse geslachten worden dan minder belangrijk. (Roosenboom, pers. comm. 29 1 1998).